

Любецька В. В.

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ В ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ

Питання історії розвитку та становлення психологічної школи в сучасному літературознавстві залишається дуже актуальним у контексті загальних питань про сутність всіх існуючих напрямів у академічній теорії літератури. Вочевидь, що різні теоретико-літературні концепції та школи (міфологічна школа, культурно-історичний напрям, порівняльно-історичний, формалізм, структуралізм, персоналізм, постструктуралізм тощо) спрямовані на різні предмети дослідження, спираються на різні методи і ставлять перед собою різні цілі. Це дослідження присвячено одній з провідних шкіл у літературознавстві – психологічній школі. Варто відзначити, що в Західній Європі психологічна школа була представлена перш за все працями Е. Геннекена (естопсихологія) та В. Вундта (ідея «первинного вольового початку»). Значний внесок у розвиток психологічної школи в європейському мистецтвознавстві зробили також Е. Бертрам, В. Вец, С. Гросс, С. Жірдан, Г. Зібек, І. Фолькельт, Ю. Ельстер, Е. Еннекен.

У вітчизняному літературознавстві теоретичні основи психологічної школи було закладено працями О. О. Потебні (теорія «внутрішньої форми слова» та «внутрішньої форми мистецтва» – робота «Думка і мова»). Унікальна теорія образу О. О. Потебні, саме роздуми про «поетичне» та «прозаїчне», аналогія, яку проводить учений, між творчістю слова та творчістю мистецтва («3 лекції теорії словесності», «Із записок з теорії словесності»). О. О. Потебнею висвітлюються питання алегоричності слова та образу (метафора, метонімія, гіпербола, символ, алегорія, іронія та ін.), осмислюються умови виникнення художнього слова, початковість та «надінформативність» думки порівняно зі словом («Естетика і поетика слова», «Слово і міф»). Постульована психологічна теорія залишається актуальною і в XXI столітті, оскільки питання взаємозв'язку мови та мислення, теорія художньої образності, психологія творчості та сприйняття художніх творів у дослідженні історико-літературного процесу завжди були важливими складовими інтерпретації та тлумачення художнього цілого.

Ключові слова: психологічна школа, психологія творчості, художнє ціле, інтерпретація, тлумачення, художній образ, «внутрішня форма слова».

Постановка проблеми. Ця стаття про історію розвитку та становлення психологічної школи. Психологічна школа досягла значних успіхів, тому й об'єкт нашого дослідження немає хронологічно певного кінця. Психологічна школа звернена безпосередньо до сутності поетичної творчості, центральною тут виявляється – теорія художнього образу. Теоретична поетика О. О. Потебні безсумнівно пов'язана з теорією Г. В. Ф. Гегеля, тобто психологічна школа є джерелом для академічної ейдосної теорії літератури; «ейдосна» (від грец. εἶδος – вид, зовнішність, краса) теорія літератури походить від теорії художнього образу XIX століття. Для неї якраз першорядне вчення Г. В. Ф. Гегеля про поетичне уявлення, осмислення сутності якого неможливе без основної естетичної категорії – художнього образу, глибоко осмисленого О. О. Потебнею.

Важливим моментом, що визначає психологічну школу, є розкриття поняття «художній образ» і встановлення можливості прилучення до внутрішньої суті художнього твору, тобто інтерпретацію спрямовано на осмислення «внутрішньої форми» поетичного висловлювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визначним представником психологічної школи, учнем О. О. Потебні, є Д. М. Овсянко-Куликовський («Питання психології творчості», «Печорін», «Люди 40-х років і Гоголь» та ін.). Серед продовжувачів ідей психологічної школи можна назвати М. С. Григор'єва, А. Г. Горнфельда, Б. Лезіна, Т. Райнова, В. Харцієва. Ідеї психологічної школи розділяв журнал «Питання філософії та психології» (1899–1918), а першу систематизовану з погляду психологізму поетику видав П. І. Аландський («Поезія як предмет науки»),

1875). Психологічний напрям у науці ХХ століття має свій розвиток у працях Л. С. Виготського, який займається питаннями психології мистецтва («Мислення і мова», 1934; «Психологія мистецтва», 1925-1926). Культурно-історична теорія Л. С. Виготського породила неабияку школу у вітчизняній психології, з якої вийшли Л. І. Божович, П. Я. Гальперін, Л. В. Заньков, О. В. Запорожець, П. І. Зінченко, О. М. Леонтьєв, О. Р. Лурія, Д. Б. Ельконін. Завдяки напрацюванням психологічної школи з'являється теорія «реакцій» та психоаналіз у літературознавстві. Психологічна теорія залишається актуальною і в ХХІ столітті, оскільки завжди актуальні питання взаємозв'язку мислення та мови, а також психології творчості як найважливішої складової інтерпретації художнього твору.

Постановка завдання. Пропонована стаття присвячена історії розвитку психологічної школи в літературознавстві, вивченню даної теорії, яка еволюціонує, з її головними персоналіями. Досліджуються особливості такого явища як «психологічна школа», розглядається теорія образності О. О. Потебні, визначається вплив, наданий психологічною школою на розвиток літературознавства. Предмет дослідження – психологічна школа у своєму становленні та розвитку від виникнення та розквіту в ХІХ ст. до неминучих змін та варіацій у ХХ та ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу. Психологічна школа домінувала у ХІХ столітті. Вона виникла в останній третині ХІХ ст., ця школа відображає загальний поворот гуманітарного знання у бік психологізму. Вперше вивчається психологічна сторона творчого процесу, і еволюція форм творчого бачення співвідноситься з еволюцією поетичного образу, тобто інтерпретація набуває не конструктивно-технічного, а естетичного характеру. Незважаючи на те, що увага психологічної школи спрямована всередину твору, на душевне життя автора, який за допомогою мистецтва, зовні, через художній твір, відображає свій внутрішній світ і уявлення про весь світ, ця теорія належить монологічній формі знання. Предметом дослідження залишається естетично завершений художній світ, явлений в уявленні. У межах психологічної школи («ейдосної» теорії літератури), зверненої до художнього образу, визначається внутрішня форма твору. Психологічна школа спрямована на вивчення естетично явленого, у якому виявляється невичерпна глибина сенсу. У цій теорії онтологічний і гносеологічний початки гармонійно врівноважені. Поетичне мистецтво для представників

психологічної школи перевершує будь-які способи аналітичного пізнання світу, саме в образному втіленні істота істини розкривається найповніше і найглибше, оскільки саме онтологічне (що існує в справжньому своєму бутті) є предметом поетичного (наочного) уявлення.

Психологічний напрямок суттєво вплинув на розвиток літературознавства ХХ ст. і навіть ХХІ ст. Але зупинимо нашу увагу спочатку на моменті виникнення цього теоретичного напрямку. Аналіз виникнення психологічного напрямку, його філософської основи, розвитку психологічної школи дозволить якнайглибше усвідомити суть цього явища. Лінгвістична теорія та поетика О. О. Потебні, аналогія між словом та художнім твором, поняття «внутрішньої форми», теорія образності – унікальні за своєю суттю. Становлення літературознавчих поглядів, що спираються на теорію О. О. Потебні, ми знаходимо в дослідженнях Д. М. Овсяніко-Куликовського, який розробляє проблеми психології художньої творчості (на матеріалі творчості О. С. Пушкіна, М. В. Гоголя, Л. М. Толстого, І. С. Тургенєва), а також проблеми лірики.

Психологічна школа постає як певна опозиція широко поширеній методології культурно-історичної школи, що нехтує естетичною природою художнього цілого, розчиняючи його у загальнокультурній проблематиці. Було наголошено на необхідності розглядати художній твір цілокупно, враховуючи як зовнішні так і внутрішні обставини, тобто «середу», що формує і впливає на художника, і звичайно ж саму особистість творця, зі своїм особливим психологічним складом. Висувається вимога «дослідити явище культури в їхній художньо-естетичній своєрідності, в їх обумовленості психологічною індивідуальністю творців культурних цінностей, а також, що найважливіше, визначити духовний образ «середовища», що сприймає ці культурні цінності» [1, с. 301]. Таким чином, кожне досліджуване явище культури мало включати три стадії аналізу – естетичну, психологічну та соціологічну (за Е. Еннекемом).

Поворот від загальних культурно-історичних досліджень у бік аналізу конкретних художніх складових твору було здійснено саме у межах психологічної школи. Першоелементом для психологічного спрямування стало слово, до якого спочатку звернулися фахівці у галузі загального мовознавства. Крім слова та такого предмета інтерпретації як образ, значущою для психологічної теорії мистецтва став індивідуальний психологічний акт, свідомість того, хто творить й того,

хто приймає. Отже, однією з головних цілей стає дослідження психології самого автора художнього твору: «Завдання ... може бути виражене так: вивчивши всі естетичні особливості відомого художнього твору, пов'язані з його формою та змістом – визначити у термінах наукової психології особливості душевної організації його автора» [1, с. 303].

Засновником психологічного напрямку мови та літератури, О. О. Потебнею, уважно вивчається природа словесного мистецтва. Багато в чому на ідеї О. О. Потебні вплинули ідеї Г. В. Ф. Гегеля, В. фон Гумбольдта, М. Лацаруса, Х. Штейнталя. Завдяки своїм учителям, О. О. Потебня виробляє суб'єктивно-ідеалістичний погляд на багато питань мови та мислення. Надалі, вже відштовхуючись від своїх попередників, О. О. Потебня створює власні оригінальні концепції мови та поетики.

Вивчаючи психологічні закони буденного та художнього мислення, вчений не ігнорує структуру твору, а спочатку звертається до структури слова та художнього тексту. О. О. Потебня націлений на виявлення сенсу, і оскільки предметом інтерпретації є художній образ, вона набуває естетичний, «філософсько-художній» характер за визначенням М. М. Бахтіна.

Велике значення для розвитку психологічної школи та зміцнення її позицій мала думка О. О. Потебні про «наочність слова», що означала, з погляду вченого, здійснення закону краси в мистецтві [2]. Художність виступає як форма прекрасного тому, що для О. О. Потебні первинно естетично значуще (співвіднесене з красою) уявлення: саме воно є для нього, як і для всієї «кейдосної» теорії літератури, що сформувалася, найважливішим складовим фактором поезії.

О. О. Потебня розмежовує наукове та художнє мислення, психологічна школа залишається в рамках мислення, що представляє, де первинне наочне уявлення, а вторинне – абстрактне («прозове» за визначенням Г. В. Ф. Гегеля). Художнє, «поетичне» мислення перевершує односторонній об'єктивізм та односторонній суб'єктивізм. Розуміння художнього твору здійснюється у межах суб'єкт-об'єктної схеми, проте художнє мислення відкриває шлях до найглибшого розуміння сутності поезії. Однак онтологічна проблематика обмежена мисленням, що представляє, так як суб'єктивована свідомість стверджує себе як конститутивний момент пізнання. Проблема художнього мислення, його сутності та своєрідності цікавить й іншого відомого представника «психологічної» школи – Д. М. Овсянико-Куликовського,

який виступив із вченням про дві форми художнього пізнання, в основі яких лежать «спостереження та досвід» [3]. «Художник, – писав Овсянико-Куликовський, – або спостерігає дійсність і у своєму творі підбиває підсумок цим спостереженням, або робить свого роду дослід над дійсністю та виділяє відомі, йому цікаві риси чи сторони її, які в ній зовсім не виділяються...» [1, с. 8]. «Спостереження» і «роблення» – методи, властиві кожному художнику, проте на думку Д. М. Овсянико-Куликовського, художник переважно або спостерігає, або експериментує. Враховуючи обидва зазначені «методи», Д. М. Овсянико-Куликовський аналізує творчість російських письменників XIX століття.

Пов'язуючи літературно-мистецькі явища із життям, Д. М. Овсянико-Куликовський запроваджує поняття – «суспільно-психологічний тип». «Кожен такий тип народжується у певну історичну епоху, він є результатом її специфічних, неповторних соціально-суспільних відносин та знаходить своє художнє втілення в образах літературних героїв. Такими «типами» для Овсянико-Куликовського виступають Чацький, Онегін, Печорін, Базаров та ін. Поєднавши «психологічний» метод із принципами соціологічного аналізу, Овсянико-Куликовський започаткував вивчення «суспільної психології» як одного з найважливіших факторів, що визначають зміст та напрямок історико-літературного процесу» [1, с. 8–9]. Вивчення «суспільно-психологічного процесу», «душевної організації» героя, покоління в цілому залишилося актуальним і в XX столітті, про що свідчать роботи Л. С. Віготського, який намагається врахувати чотири основні методи при аналізі багатогранних художніх явищ, виділених М. Розановим: філологічний, історичний, психологічний та естетичний.

Конститутивним моментом інтерпретації у межах психологічної школи є мислення, що представляє, уявляє (художнє) оскільки саме наочне (згідно з Г. В. Ф. Гегелем – поетичне, естетичне) уявлення виявляється тією сферою, у якій найповніше і найглибше розкривається сутність поезії [4]. Саме у сфері краси можливе естетичне завершення, оскільки вона відкривається лише наочному (поетичному) уявленню, про що свідчить теорія літератури XIX століття. Для представників психологічного напрямку зміст твору розкривається у художніх образах, щоб його зрозуміти, його потрібно пережити, і це «життєве» відкривається наочному уявленню. Але досягнутий сенс невичерпний, як і саме життя. Як пише

О. О. Потебня, «мистецтво є мовою художника, і як за допомогою слова не можна передати іншому своєї думки, а можна тільки пробудити в ньому його власну, так не можна її повідомити і у творі мистецтва; тому зміст цього останнього (коли він закінчений) розвивається вже не в художника, а в тих, хто розуміє... Сутність, сила такого твору не в тому, що розумів під ним автор, а в тому, як воно діє на читача чи глядача, отже, в невичерпному можливому його змісті. Цей зміст, спроектований нами, тобто вкладений у самий твір, дійсно обумовлений його внутрішньою формою, але він міг зовсім не входити до розрахунків художника, який творить, задовольняючи тимчасовим, нерідко дуже вузьким потребам свого життя» [5, с. 167]. Отже, психологічний напрямок у вітчизняному літературознавстві набув широкого розвитку наприкінці XIX – початку XX ст. Численні учні О. О. Потебні склали всім відому «харківську групу», до якої увійшли А. Горнфельд, Б. Лезін, Т. Райнер, В. Харцієв, Д. М. Овсяніко-Куліковський та багато інших. «Харківська група» продовжувала вивчення проблеми мови та мислення, психології художньої та наукової творчості, вона тематизує ейдос (художній образ) та опредмечує внутрішню форму твору.

З'являється безліч наукових статей та монографій, у яких аналізується російська класична література з погляду психологічного спрямування, висвітлюються проблеми лінгвістики, поетики та психології художньої творчості.

Таким чином, психологічний напрямок у вітчизняному літературознавстві відіграв велику роль у розробці питань психології творчості, сприйнятті художнього твору, взаємозв'язку мови та мислення, теорії художнього образу та у дослідженні історико-літературного процесу в цілому.

Висновки і пропозиції. У поданій роботі досліджується історія розвитку психологічної школи у літературознавстві. Досліджено феномен «психологічна школа»; розглянуто теорію образності О. О. Потебні та визначено своєрідність «ейдосного» теоретико-літературного дискурсу; проаналізовано соціологічну складову робіт Д. М. Овсяніко-Куліковського та осмислено культурно-історичну теорію Л. С. Виготського; визначено вплив, який справив психологічний напрямок на подальший розвиток літературознавства.

Очевидно, що психологічна школа виникла і розвивалася у XIX ст., проте не вичерпала свого значення у XX та XXI ст. Психологія літературної

творчості тісно пов'язана з філософією та естетикою, але має і свою специфіку, висуваючи ряд нових понять (наприклад, внутрішня форма слова та твору, «ейдос» (художній образ) – О. О. Потебня, суспільно-психологічний тип, психологія художньої творчості – Д. М. Овсяніко-Куліковський, психологія мистецтва – Л. С. Виготський). Вчення О. О. Потебні загострило увагу літературознавчої науки на питаннях психології творчості, проблемі художнього образу, понятті «внутрішньої форми», зрозумілої як лінгвістично (найближче етимологічне значення), і естетично. На роботи О. О. Потебні спираються представники «ейдосного» теоретико-літературного дискурсу, в межах якого інтерпретація, що здійснюється, переважно естетична.

Погляди Д. М. Овсяніко-Куліковського відрізняються широтою охоплення, дозволяють розглядати об'єктивний і суб'єктивний початки у художній творчості, психологію літературної творчості, як самостійну галузь знання, у межах якої спостерігається тенденція розвитку цього знання у бік від суб'єктивного підходу до об'єктивного. Продуктивним є вплив наукових поглядів Л. С. Виготського, який створив у свою чергу об'єктивно аналітичний метод, в основі якого лежить важлива різниця між естетичним та неестетичним об'єктом. Художня творчість для Л. С. Виготського – це єдність соціальних, біологічних і психологічних чинників, які у сукупності створюють «естетичне переживання». Усвідомлення необхідності використання психологічних знань у галузі мови та художньої творчості стало основою для розробки психологічного методу, який еволюціонував та успішно розвивався протягом кількох століть.

Предметом вивчення психологічної школи була і залишається внутрішня, психологічна сторона художньої творчості, яка сприймається як сутність мистецтва. Поетичний твір для представників психологічної школи є виразом внутрішнього життя людини, її суб'єктивних переживань. Враження від зовнішнього світу художник передає за допомогою мистецтва та як власний душевний рух. Таємниці мистецтва вбачаються прихильниками психологічної школи у таємниці особистості художника. Звичайно, світ особистості художника важливий для розуміння його твору, однак слід визнавати й об'єктивний характер художньої творчості, що залишається завданням для подальшого розвитку думки у межах психологічного спрямування.

Список літератури:

1. Академические школы в русском литературоведении / Н. Ф. Бельчиков, А. Л. Гришунин, К. Н. Ломунов, П. А. Николаев (ответственный редактор), Л. И. Тимофеев, В. Р. Щербина. М. : Наука, 1976. 516 с.
2. Потебня А. А. Мысль и язык. М. : Лабиринт, 2007. 248 с.
3. Овсянко-Куликовский Д. Н. Вопросы психологии творчества: Пушкин. Гейне. Гете. Чехов. К психологии мысли и творчества. М. : ЛКИ, 2008. 304 с.
4. Любецкая В. В. Литературно-художественный стиль и словесный лад в творчестве Н. В. Гоголя : монография. Кривой Рог : Видавничій дім, 2012. 195 с.
5. Потебня А. А. Слово и миф. М. : Правда, 1989. 623 с.

Liubetska V. V. HISTORY OF THE PSYCHOLOGICAL SCHOOL DEVELOPMENT IN LITERARY SCIENCE

The question of the psychological school development history and formation in modern literary criticism remains very relevant in the context of general questions about the essence of all existing areas in the academic theory of literature. It is obvious that different theoretical-literary concepts and schools (mythological school, cultural-historical direction, comparative-historical, formalism, structuralism, personalism, poststructuralism, etc.) focus on different research subjects, rely on different methods and set different goals. This study is dedicated to one of the leading schools in literary studies – the school of psychology. It should be noted that in Western Europe, the psychological school was represented primarily by the works of E. Henneken (estopsychology) and W. Wundt (the idea of «primary will»). E. Bertram, W. Wetz, E. Gross, S. Girardin, G. Siebeck, I. Folkelt, J. Elster and E. Enneken also made a significant contribution to the development of the psychological school in European art history. Speaking about national literary studies, the theoretical foundations of the psychological school were laid by the works of O. O. Potebnya (theory of «internal form of the word» and «internal form of art» – the work «Thought and Language»). Potebnya's unique theory of image, namely reflects the «poetic» and «prosaic» and becomes the analogy made by the scientist between the creativity of words and creativity of art («From lectures on the theory of literature», «From notes on the theory of literature»). O. O. Potebnya covers the allegory of words and images (metaphor, metonymy, hyperbole, symbol, allegory, irony, etc.), comprehends the conditions of the artistic word creation, originality and «superinformative» thought in comparison with the word («Aesthetics and poetics of the word», «Word and Myth»). The postulated psychological theory remains relevant in the XXI century, as the connections between language and thinking, the theory of artistic imagery, psychology of creativity and perception of works of art in the study of historical and literary process have always been important components in interpretation and explanation the artistic whole.

Key words: *psychological school, psychology of creativity, artistic whole, interpretation, explanation, artistic image, «internal form of the word».*